

UDK:930

Yulduz AKRAMOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti, PhD
E-mail: yulduzakramova995@gmail.com

TDIU professori, t.f.d O.Rashidov taqrizi asosida

ANALYSIS OF INFORMATION COLLECTED ON AFGHANISTAN AT THE END OF THE 19TH CENTURY

Annotation

One of the most important international problems of the 19th century was the issue of "Central Asia". As a result, throughout the century, Central Asia became the cause of disputes between England and Russia. By the end of the 19th century, the crisis between these two imperialist countries grew into a long-lasting political conflict. The main problem was the struggle between the colonial countries to occupy the territories that had not yet been divided. In this struggle, the specific features of the development of the capitalist system of the 19th century can be seen. The ruling circles of England and Russia have found many serious arguments to justify their aggressive actions in Central Asia, to justify their rights to certain parts of this region. The policy of both countries in Central Asia was carried out under some guise, no matter what pretexts were used for its implementation, the essence of this policy was aggressive colonialism.

Key words: Central Asia, colonialism, Great Britain, Russia Empire, Afghanistan, J.Older, Maunnstyuart Elfinstaun, Shujo ul-Mulk, Buyuk ipak yo'li, Ch.Kristi, U.Murkroft, Trebek, Frezer, Stirling, Konolli, Ch.Messon, A.Byorns, E.L.Shteynberg, P. Lord.

АНАЛИЗ ИНФОРМАЦИИ, СОБРАННОЙ ОБ АФГАНИСТАНЕ В КОНЦЕ XIX ВЕКА

Аннотация

Одной из важнейших международных проблем XIX века был вопрос «Средней Азии». В результате на протяжении столетия Средняя Азия стала причиной споров между Англией и Россией. В результате к концу XIX века кризис между этими двумя империалистическими странами перерос в длительный политический конфликт. Главной проблемой была борьба между колониальными странами за оккупацию еще не разделенных территорий. В этой борьбе просматриваются специфические черты развития капиталистической системы XIX века. Правящие круги Англии и России нашли немало серьезных аргументов для оправдания своих агрессивных действий в Средней Азии, для обоснования своих прав на отдельные части этого региона. Политика обеих стран в Средней Азии проводилась под тем или иным прикрытием, какие бы предлоги ни использовались для ее реализации, суть этой политики заключалась в агрессивном колониализме.

Ключевые слова: Центральная Азия, колониализм, Великобритания, Российская Империя, Афганистан, Ж. Олдер, Мауннстюарт Элфинстаун, Шужу ул-Мулк, Великий шелковый путь, Ч. Кристи, У. Муркрофт, Требек, Фрезер, Конолли, Ч. Мессон, А. Бёрнс, Э.Л. Штейнберг, П. Лорд.

XIX ASR OXIRIDA AFG'ONISTON HAQIDA TO'PLANGAN MA'LUMOTLAR TAHLILI

Annotatsiya

XIX asrning eng muhim xalqaro muammolaridan biri bu "Markaziy Osiyo" masalasi edi. Natijada butun asr mobaynida Markaziy Osiyo Angliya va Rossiya o'rtasidagi baxsga sabab bo'ldi. Oqibatda XIX asr oxiriga kelib bu ikki imperialistik davlatlar o'rtasidagi inqiroz kattalashib uzoq davom etgan siyosiy mojaroga aylandi. Asosiy muammo mustamlakachi mamlakatlar o'rtasida hali bo'lib olinmagan hududlarni egallab olish uchun bo'layotgan kurash edi. Bu kurashda XIX asr kapitalistik tizim rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari ko'rinadi. Angliya va Rossiyaning hukmron doiralari Markaziy Osiyodagi tajovvuzkor harakatlarini oqlash, ushbu mintaqaning ma'lum qismlariga o'z huquqlarini asoslash uchun ko'plab jiddiy dalillarni topdilar. Markaziy Osiyoda ikkala davlatning siyosati qandaydir niqoblar ostida olib borilgan bo'lmasin, uni amalga oshirish uchun har qanday bahonalar ishlatilgan bo'lsa ham, bu siyosat mohiyati tajovvuzkor mustamlakachilik edi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, mustamlakachilik, Buyuk Britaniya, Rossiya Imperiyasi, Afg'oniston, Ost – Indiya, J.Older, Maunnstyuart Elfinstaun, Shujo ul-Mulk, Buyuk ipak yo'li, Ch.Kristi, U.Murkroft, Trebek, Frezer, Stirling, Konolli, Ch.Messon, A.Byorns, E.L.Shteynberg, P. Lord.

Kirish. XIX asrda Angliya yer-mulklari ulkan, jahonning eng yirik mustamlakachi mamlakati edi. Bir qancha davlatlar va xalqlarni qamrab olgan Hindiston yarim orolida bosqinchilik va mustamlaka ekspluatatsiyasi uchun ingliz burjuaziyasining asosiy tashkiloti Ost-Indiya kompaniyasi bo'lib, u doimiy ravishda bosqinchilik urushlarini olib bordi. Ost-Indiya kompaniyasi Osiyo qitasining istalgan joyini britaniya mulki deb e'lon qilishi va istalgan joyiga qo'shin yuborishi mumkin edi. Xususan Markaziy Osiyoda joylashgan

Afg'oniston o'zining qulay geografik joylashuvi tufayli savdo-sotiq, siyosiy va strategik jihatdan Britaniyaning aloxida qiziqish markazida bo'lgan [1]. Bundan tashqari u Hindiston, Eron, Xitoy va o'zbek xonliklari bilan ham chegaradosh bo'lib, o'z vaqtida jaxon sivilizatsiya rivojiga anchagina katta xissa qo'shgan va XIX asrda o'zining biroz axamiyatini yo'qotgan mintaqa orqali Xitoydan Yevropaga qadimgi Buyuk Ipak yo'li o'tgan edi. Bu esa Afg'onistonning geopolitik nuqtainazardan ham naqadar muhim hudud ekanligini bildirardi. Ost-Indiya

kompaniyasi Afg'onistonning iqtisodiy va siyosiy holatini, hudud orqali o'tgan barcha yo'llarni aniqlash, muhim geografik nuqtada joylashgan har qanday obektlarni o'rganish, aholining ijtimoiy siyosiy qatlamini tadqiq qilish shuningdek xukumat a'zolarini o'z tarafiga og'dirish va Angliya bilan siyosiy aloqalar o'rnatish maqsadida o'z xodimlarini muntazam ravishda jo'natib turadi. Xodimlar turli qiyofada yuborilgan bo'lib, ular asosan savdogar, darvesh, sayyoh, muqaddas joylarga ziyorat qiluvchilar niqobi ostida bu hududda xarakat qilishgan. Yuborilgan ayg'oqchilar mintaqaning eng xilvat joylarigacha kirib, xudud joylashuvini mukammal o'rganishgan va extiyotkorlik bilan to'plangan ma'lumotlarni qayd etib borishgan[2]. Ular mahalliy aholi tilini va ularning urf-odatlarini yaxshi bilishgan bo'lib, bu esa ularga bu xududda uzoq muddat faoliyat yuritishlariga va o'zlariga nisbatan shubha paydo bo'lmasligiga yordam bergan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ushbu maqolani yozish davomida bir qator ilmiy manbalar va tarixiy adabiyotlar tahlil etildi. Mazkur maqolada tarixiy manbalarda, asosan, Rossiya imperiyasi tomonidan 1882 – 1914 – yillar davomida to'plangan strategik, geografik va topografik ma'lumotlarda yoritib o'tilgan Afg'onistonga yuborilgan elchilar, xususan, inglizlarning Ost – Indiya kompaniyasi tomonidan yuborilgan sayyoh va elchilar juda katta ma'lumotlar yozib qoldirishgan.

1882 – 1914 – yillarda Osiyo bo'yicha strategik, topografik va geografik ma'lumotlar to'plami manbasida M.Elfinstoun, Ch.Kristi, U.Murkroft, Trebek, Frezer, Stirling, Konolli, Ch.Messon, A.Byorns kabi elchilar to'plangan qimmatbaho materiallar yoritib berilgan va tahlil qilingan. Ularda asosan Afg'oniston davlatining ichki va tashqi siyosati, chet mamlakatlarga manfaat keltiruvchi barcha sohalari holati ochib berilgan.

Undan tashqari E.L.Shteynbergning "O'rta Sharqqa ingliz tajavuzi tarixi" manbasida ham Afg'oniston to'g'risida va uning harbiy holati haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Elchi A. Byornsning "Buxoroga sayohati" asarida ham Afg'oniston aholisi, hududi va savdo – sotig'i haqida ko'plab ma'lumotlar mavjud. Sayyoh K. Ritter o'z asarlari va to'plangan ma'lumotlarida Afg'onistonda mavjud yer – mulk shakli haqida ma'lumotlar yozib qoldirgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola umum qabul qilingan tarixiylik, qiyosiy – mantiqiy tahlil, ketma – ketlik, xolislik va taqqoslash kabi tamoyillar asosida yoritilgan bo'lib, XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Afg'oniston ichki va tashqi holati to'g'risidagi qimmatli ma'lumotlar asosida to'plangan.

Tahlil va natijalar. Markaziy Osiyo masalalari bo'yicha Angliya siyosatida muhim ro'l o'ynagan ingliz tarixchisi J.Older shunday yozadi: "Markaziy Osiyo masalasida diplomatik faoliyat yuritishdan oldin mintaqa xaqidagi tadqiqotlar naqadar muhim ekanligi va ayniqsa geografik bilimlar har doim siyosat, iqtisodiyot, diplomatiya va harbiy xarakter bilan chambarchas bog'liq ekanligini, bunda xarqanday askar va siyosatchidan ko'ra tadqiqotchi va maxfiy josuslar muhim ro'l o'ynashini" ta'kidlaydi [3]. Afg'onistonga dastlabki ingliz missiyasi 1809- yil fevral oyida Maunnstyuart Elfinstoun boshchiligida yuboriladi. Unga Afg'oistonni batafsil va har tomonlama o'rganish vazifasi yuklatiladi. Agarda inglizlar mamlakatga bostirib kirganda bu xududda Britaniya o'zining hukmronligini o'rnatishda suyanch bo'la oladigan ma'lum bir ijtimoiy qatlam, guruh va qabilalar orasida alohida e'tiborga ega shaxslar bilan ham aloqalar o'rnatish kabi ko'rsatmalar kirardi. Ekspeditsiya tarkibini ingliz ofitserlari va josuslari tashkil etib, Afg'oistonda har taraflama chuqur harbiy-siyosiy razvedka ishlarini olib bordi. Shaxsan M.Elfinstonga mamlakatning xukmron doiralari haqida batafsil ma'lumotlar

yig'ish topshirig'i yuklanadi. Ekspeditsiya deyarli besh oy davom etadi. Shu vaqt mobaynida ular mamlakatdagi karvon yo'llari, afg'on xalqi va qabilalari, alohida e'tiborga ega bo'lgan shaxslar bilan tanishadi [4]. Inglizlar mahalliy amaldorlarga qimmatbag'o sovg'alar berish orqali ular bilan aloqalar o'rnatadi. Pora berib o'z tomoniga og'dirish ingliz siyosatiga xos xususiyat bo'lib, harqanday urushda o'z xukmronligini o'rnatishda vosita bo'lib xizmat qiladi. 1809 yil iyun oyida Peshavorda M.Elfinstounning shox Shujo ul-Mulk bilan olib borgan muzokaralari natijasida birinchi afg'on-ingliz shartnomasi imzolanadi. Shartnoma shundan iborat ediki mobodo Fransiya va Eron Hindistonga xujum qilgudek bo'lsa Afg'oniston Angliya tomonida turib urushda qatnashishi nazarda tutilgan edi [5]. Ost-Indiya kompaniyasi 1820-1825 yillarda o'zining tajribali xodimi Uilyam Murkroft boshchiligida Afg'oniston va unga qo'shni bo'lgan xududlarga ularning iqtisodiyoti, harbiy-siyosiy holati, xududlarning topografik joylashuvi va ayniqsa tog'lardan o'tib bo'ladigan so'qmoqlar, daralar, yo'llar haqida ma'lumotlar to'plash uchun Britaniya ekspeditsiyasini jo'natadi. Uilyam Murkroft va boshqa ekspeditsiya a'zolari 1822 - yilda Jalolobodda, 1824 - yilda Kobul shaharlarida bo'lishadi. U va uning hamrohlari yevropaliklar orasida birinchi bo'lib Bomiyondagi buddaning ulkan xaykalini ko'rishgan. Ekspeditsiya a'zolari 1825 yil fevral oyida Buxoro amiriligiga yetmush kishilik tarkib bilan kirib kelishadi. Bu ekspeditsiya natijasida inglizlar Buxoro amiriligini har taraflama o'rganadi va mahalliy amaldorlar bilan til topishning uddasidan chiqadi[6]. Markaziy Osiyoning iqtisodiy, siyosiy imkoniyatlari, savdo yo'llari, strategik ahamiyatga ega nuqtalarini o'rganishda anchagina katta ish qilgan ingliz armiyasi harbiy razvedka leytnanti A.Byorns bo'lib, u Ost-Indiya kompaniyasiga xizmat qilganlar orasida eng qobiliyatlaridan edi. U fors tili va unga yaqin bo'lgan boshqa dialektlarni ham mukammal egallagan bo'lib, bu esa unga O'rta Sharq xalqlari orasida osonlik bilan munosabatta bo'lishiga va ular orasiga kirishib ketishiga xizmat qildi. U to'plagan ma'lumotlar harbiylar, diplomatlar, iqtisodchilar, lingvistlar, savdogarlar, geograf va sayyohlar uchun qimmatli ma'lumotlar bo'lib xizmat qiladi. 1831 - yilda A.Byorns hind savdogari niqobi ostida Buxoroga yo'l oladi. Uning vazifasiga Hindistondan Buxoroga eng qisqa bo'lgan yo'lni topish, mahalliy bozorlarni o'rganish, Buxoro amirligi bilan Hindiston o'rtasidagi dastlabki siyosiy va savdo aloqalarini o'rnatish kirardi. A.Byorns sayohatini Dehlidan boshlaydi va Amritsar, Peshovar, Kobul orqali Xulumga keladi. Xulumdan u sharqqa qarab yo'l oladi va Qunduz shahrini batafsil tadqiq qiladi. Uerdan u Balxga keladi so'ngra Amudaryodan o'tib Qarshi orqali Buxoroga yetib keladi. Uerda birnecha oy bo'lib, A.Byorns Chorjo'y va Urganch orqali Mashxadga yo'l oladi. Shu joydan unga Ost-Indiya kompaniyasi xodimi Moxan Lal unga Xirotda borishi uchun xamroxlik qiladi. Ular butun Xurosonni aylanib so'ngra Texron va Fors ko'rfazi orqali yana qaytib Hindistonga yo'l oladi[7]. Aslida Byornsning olib borgan barcha ekspeditsion missiyalarining moxiyati Afg'onistonni harbiy yo'l orqali bosib olishga qaratilgan xarakter yotardi. Ost-Indiya kompaniyasi rahbarlari unga mamlakat bilan har tomonlama tanishish, xususan uning xukumati, xukumat rahbarlari, amaldorlari, iqtisodiyoti, uning qurolli kuchlari, boyliklari shuningdek qo'shni mamlakatlar bilan o'zaro munosabatlari haqida ma'lumotlar to'plash to'g'risida ko'rsatmalar beradi. Ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun ekspeditsiya tarkibiga leytenant Robert Lich, hind floti leytnanti Jon Vud va vrach Pervsal Lordlar kirardi. R.Lichga mamlakatning harbiy soxasini va uning qo'shin turlarini kuzatish, J.Vudga suv yo'llarini birinchi navbatda

Amudaryoni o'rganish, P.Lordga esa borgan joylarining tabiiy boyliklarini o'rganish vazifasi yuklatiladi. Lord uzoq vaqt mobaynida Qunduz xonligini o'rganadi Vud esa Pomir oldi xududlarini xususan yuqori Amudaryo, Vaxan Sariko'l xavzalari to'g'risida ma'lumotlar to'plash bilan shug'ullanadi. R.Lich bu vaqtda Qandaxorda qolib A.Byornsga Qandaxor, Xirotda va Erondagi bo'layotgan voqealar haqida axborotlar jo'natib turadi [8]. Shuni ta'kidlash kerakki ingliz maxfiy xizmat xodimlarining Afg'onistondagi asosiy rezidentsiyasi Hirot shahri bo'lib xodimlarga buyruqlar asosan shuyerdan berilardi. Hirotidagi bu yashirin tarizda asos solingan markazga mayor d.Arsi Todd boshchilik qilgan. Britaniya bir zam ham Afg'oniston xududini tadqiq qilish ishlarini to'xtmadi. Ular Afg'onistonning siyosiy, iqtisodiy ahvolini va qulay bo'lgan savdo yo'llarini topish maqsadida o'lkani sinchkovlik bilan o'rganish ishlarini muntazam ravishda olib borishgan. Mamlakatda faoliyat olib borayotgan Ost-Indiya kompaniyasi xodimlari Kalkutta va Londonga turli xil ma'lumotlar va axborotlarni boricha yetkazib turishgan. Yer yuzining shunday mintaqalari, hududlari borki, ular tabiiy va turli-tuman qazilma boyliklari bilan emas, aynan geografik joylashuvi bilan yirik imperiyalar e'tiborini o'ziga jalb etadi. Osiyoning strategik muhim mintaqasida joylashgan Afg'onistonning siyosiy kurashlar va fitnalar markaziga aylanib qolayotganining asosiy sababi ham shunda. "Moziyga qaytib ish ko'rmoq xayrlidir" Shunday ish ko'rsak, Afg'oniston va uning atrofida (boshqa olovli nuqtalarda ham) kechayotgan geosiyosiy o'yinlar mohiyatini o'rganish osonroq kechadi [9]. XIX asr boshlarida Angliya Afg'onistonga shunchaki mamlakat sifatida e'tibor qaratib qolmay balki uni Hindistonning shimoliy-g'arbiy ostonasi sifatida ko'radi. Sababi Britaniyaning bosqinchilik siyosati rejasida bo'lgan Eron va Markaziy Osiyo yerlariga harbiy yurishlar olib borilgan taqdirda Afg'oniston eng muhim harbiy amaliyotlarga tayyorgarlik ko'radigan maydon sifatida boshlang'ich nuqta vazifasini bajarishi kerak edi. Shu sababli Angliya Afg'onistonni tadqiq etish va batafsil o'rganish maqsadida u yerga o'zlarining maxfiy ayg'oqchilarini va xodimlarini jo'natadi. Masalan ulardan M.Elfinstoun, Ch.Kristi, U.Murkroft, Trebek, Frezer, Stirling, Konolli, Ch.Messon, A.Byorns kabi Ost-Indiya kompaniyasining maxfiy xodimlari to'plagan ma'lumotlar uzoq yillar davomida nafaqat Angliya balki boshqa imperialistik davlatlar uchun ham qimmatli manba bo'lib xizmat qildi [10].

Xulosa va natijalar. Shu tariqa XIX asrning o'ttizinchi yillari oxirida Britaniya mustamlakasi Afg'onistonga bostirib kirish uchun bo'lgan harbiy-siyosiy va diplomatik tayyorgarlikni yakunlaydi. Ular mamlakatdagi har-bir yo'llarning batafsil chizmalarini, suv yo'llarini, xukumat amaldorlarini, har qanday manbalarni, hududlarning siyosiy-iqtisodiy sharoitlarini sinchkovlik bilan o'rganishadi.

Afg'oniston bilan 1838-1842 yildagi birinchi ingliz-afg'on urushidagi mag'lubiyatdan so'ng, u orqali o'zbek honliklariga safar qilish inglizlar uchun o'ta mushkul bo'lib qoldi. Endilikda inglizlar uchun Turkistonga Sin imperiyasi

orqali kirish mumkin bo'lgan yo'l ham bor ediki, ammo bungacha Xitoy xukumati Murkroft ekspeditsiyasidan so'ng yevropaliklarga o'z chegaralariga kirishga ham ta'qiq qo'ygan edi [11]. Xitoyning 1840-1842 yillardagi birinchi "afyun urushi" dagi mag'lubiyati Sharqiy Turkiston (Sinszyan) orqali Markaziy Osiyoga kirishga umid berardi. Shunday bo'lsada Kanningxem va Streche ekspeditsiyalarining Xo'tan va Yorkentga kirishlariga mahalliy hokimiyat vakillari ruxsat bermagan.

Shu tariqa XIX asrning o'rtalarida ingliz tadqiqotchilari, savdogarlari va ayg'oqchilarining Afg'onistonga sharqdan Xitoy orqali shimoldan Rossiya, janubdan Eron orqali kirib kelish yo'llari yopiq edi. Rossiya bilan munosabatlarning vaqtinchalik yaxshilanishidan foydalangan inglizlar Afg'onistonga Rossiya Turkistoni orqali kirishga urinib ko'rishdi. Shu tariqa XIX asrning 50 yillarida britaniyaning Markaziy Osiyo xususan Afg'onistondagi josuslik tizimi o'ziga xos inqiroz ko'chasiga kirib qoldi. Vaziyatning bunday tus olishi Britaniyaning tashqi siyosati va bosqinchilik amaliyotlarini olib boruvchi Ost-Indiya kompaniyasida Markaziy Osiyo ayniqsa Afg'oniston to'g'risidagi ma'lumotlarning taqchilligiga va ushbu mintaqada haqidagi mavjud ijtimoiy-siyosiy holatning qanday ekanligi borasidagi tasvurlarning kamayib ketishiga olib keldi [12]. Bunday vaziyatdan chiqish maqsadida inglizlar mahalliy aholi vakillaridan iborat bo'lgan josuslik tizimini yaratadi. Inglizlar ushbu maqsadni amalga oshirish uchun barcha vositalarni ishga soladi, xususan yollangan mahalliy josuslarni o'z davrining zamonaviy va kerakli bo'lgan anjomlari bilan ta'minlaydi va ularni ishlatish yo'llarini, ularga ayg'oqchilik ishlarini amalga oshirish sir asrorlarini o'rgatadi va har-bir qimmatli bo'lgan ma'lumot uchun katta miqdordagi pul mukofoti belgilaydi. Ushbu tizim Uokker tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ayniqsa mayor T.S.Montgomeri tomonidan rivojlantirildi va o'zining natijasini berdi. Ilgari mahalliy aholi vakillaridan josuslikka yollash kamyob holat bo'lgan bo'lsa (Mir Izzat Ullo, Munshi Mo'xanlal) endilikda juda ham katta ko'lamga aylangan edi. 1850-1864 yillardagi taypinlar harakati, 1856-1860 yillarda Xitoyning ikkinchi "afyun" urushidagi mag'lubiyati, mahalliy musulmonlar qo'zg'alon natijasida Sin imperiyasidan ajralib chiqqan Sinszyan (Shinjon) va inglizlarning o'zlab-quvvatlashi bilan XIX asrning 60- yillarida hokimiyat tepasiga kelgan Yoqubbek hokimiyati davrida inglizlar Afg'onistonga sharqdan Ladak va Tarim orqali kirib kelish imkoniyati yuzaga keladi [13].

XIX asr 80-yillarida Britaniya razvedka tizimining rivojlanligiga qaramasdan Markaziy Osiyoga ingliz ayg'oqchilarining kirishi judayam mushkul bo'lib qoldi. Sababi podsholik xukumati Turkistonga rus bo'lmagan barcha yevropaliklarning kirishiga ta'qiq qo'yadi, bu esa "ilmiy" faoliyat bilan shug'ullanadiga ingliz sayohatchilariga ham ta'luqli bo'lib, endilikda ularning Turkiston orqali Afg'onistonga o'tishi xatarli bo'lib qoldi. Ushbu ta'qiq tufayli Turkistonda ingliz ayg'oqchilariga qarshi "ov" boshlandi.

ADABIYOTLAR

1. In Defence of British India: Great Britain in the Middle East, 1775-1842 By Edward Ingram. Frank Cass & Co, London, 1984. ISBN 0714632465. p7-19
2. Афганское разграничение. Переговоры между Россией и Великобританией: 1872—1885. — СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1886. — 381 с.
3. Бартольд В.В. Работы по истории ислама и Арабского халифата. — М.: Восточная литература, 2002. — 784 с.
4. Бёрнс А. Путешествие в Бухару, ч. III. М., 1850, с. 274.
5. Бёрнс А. Путешествие в Бухару, ч. III. М., 1850, с. 278.
6. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. - Санкт-Петербург : Военно-ученый ком. Главного штаба, 1882-1914. - 21 см. Вып. 80. - 1907. - XI, 129 с., 4 л. карт., план. Скрыть Ост-Индия

- (Афганистан). Договор, заключенный между британским правительством и эмиром афганским от 21 марта 1905 года, с относящимися к нему приложениями Тимченко С.В. Англо-русское соперничество в Средней Азии в 40-е гг. XIX века. — Алматы. — 120 с.
7. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. - Санкт-Петербург : Военно-ученый ком. Главного штаба, 1882-1914. - 21 см. Вып. 80. - 1907. - XI, 129 с., 4 л. карт., план. Скрыть Ост-Индия (Афганистан). Договор, заключенный между британским правительством и эмиром афганским от 21 марта 1905 года, с относящимися к нему приложениями.
 8. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. - Санкт-Петербург : Военно-ученый ком. Главного штаба, 1882-1914. - 21 см. Вып. 41. - 1890. - VII, 252 с., 6 л. карт. Скрыть Военные пути сообщения на Индо-Афганской границе П. М. Лессар
 9. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. - Санкт-Петербург : Военно-ученый ком. Главного штаба, 1882-1914. - 21 см. Вып. 45. - 1891. - VII, 210 с., 1 карт. Скрыть Англо-афганская железная дорога
 10. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. - Санкт-Петербург : Военно-ученый ком. Главного штаба, 1882-1914. - 21 см. Вып. 87. - 1914. - XII, 180 с, + 2 отд. л. ил. Скрыть Военно-статистические сведения по Афганистану
 11. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. - Санкт-Петербург : Военно-ученый ком. Главного штаба, 1882-1914. - 21 см. Вып. 87. - 1914. - XII, 180 с, + 2 отд. л. ил. Скрыть Военно-статистические сведения по Афганистану
 12. Хидояттов.Г.А. Британская экспансия в Средней Азии, Т.,1981, с.7
 13. Штейнберг, Е.Л. История британской агрессии на Среднем Востоке Е.Л. Штейнберг. М.: Воениздат, 1951. -212 с.
 14. In Defence of British India: Great Britain in the Middle East, 1775-1842 By Edward Ingram. Frank Cass & Co, London, 1984. ISBN 0714632465. p7-19
 15. Риттер К. Землеведение. – Вып.2. – СПб., 1873.